

РОЗДІЛ 6

АКТУАЛЬНІ РОЗВІДКИ СУЧАСНОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА, ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

УДК 27-277:271.2-1

Мартич Р.

ФЕНОМЕН «ЖИВОГО» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СХІДНОХРИСТІЯНСЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ

У сучасній православній думці відстежуються дві тенденції щодо осмислення живого. Перша виявляється в різкому зростанні й постійному збільшенні уваги сучасного православного богослов'я до питань розвитку науки про виникнення життя, оцінки еволюційної теорії. Друга тенденція стосується ставлення до досягнень новітніх біотехнологічних практик. Тому ідеї східної патристики про цілісність усього живого, про його божественний характер є і до сьогодні морально-етичною експертизою в царині трансплантології, генної інженерії, клонування тварин тощо.

Ключові слова: східна патристика, живе, Бог, людина, збереження життя.

У XX–XXI ст. спостерігається зміна певних орієнтирів християнських мислителів, перегляд традиційного ставлення до цінності земного життя людини, її ролі в соціальному розвитку. У своїх дослідженнях і виступах теологи різних напрямів християнства декларують «відкритість світу», заявляють про необхідність долучення до турбот та інтересів суспільства, закликають віруючих зробити свій внесок у становлення кращих умов існування. Сучасна православна церква, як і інші християнські церкви, головним джерелом відповідей на виклики сучасності вбачає у модернізованому варіанті теології. На думку митрополита Івана (Зізіуласа): «Богослов'я є необхідною умовою виживання православної церкви в новому тисячолітті. Й у цьому сенсі його значення буде лише збільшуватися. Саме в богослов'ї сила православної церкви. Православне богослов'я не повинно боятися діалогу з будь-ким. Його обов'язок — вступити у діалог. Це єдиний шлях підтвердити його унікальність, його важливість, його необхідність. Це єдиний шлях, який дозволяє уникнути перетворення православної церкви на гетто»⁴⁹⁸.

Основні ідеї східнохристиянських вчень щодо осмислення феномену живого, як і сталі концепції, що встановлені православним віровченням, переважно залишаються незмінними. Однак розгортання філософії пізнання, навіть із релігійних позицій, і науковий прогрес усе більшу роль відводили емпіричному пізнанню, чим, з одного боку, загострювали протистояння ідеалістичного і матеріалістичного світоглядів, а з іншого — готували зрушення у православному баченні сутності живого. Ґрунтовні й експериментально доведені дані наукових досліджень змушують богословів зважати на сучасну наукову думку і унеможливають ігнорування отриманих наукових даних.

Нині процеси інтеграції знань у сучасній біології пов'язані переважно із синтезом дарвінізму з біосферологією, молекулярною біологією, екологією. Так, встановлення молекулярних основ життя і спадковості виявило, що живе як якісно особливе явище не можна звести до фізичних та хімічних процесів, які властиві неорганічному світові. Фізик-хімік і філософ-ідеаліст Вільгельм Оствальд

⁴⁹⁸ *Иоанн (Зизиулас) (митрополит). Что должна делать Православная Церковь перед лицом вызовов третьего тысячелетия? / Иоанн // Камо грядеши. — 2002. — № 2 (18). — С. 16.*

акцентує на тому, що, окрім фізико-хімічних явищ, живе характеризується процесами, які відсутні в неодухотвореному світі, умови, за яких вони здійснюються, настільки багатоманітні і їх так складно розпізнати, а тим більше ними оволодіти, що зрозуміла порівняна повільність у розв'язанні світоглядних питань⁴⁹⁹. Це по-новому окреслило проблему життя на Землі, яка має величезне світоглядне значення, оскільки в кінцевому результаті від її вирішення залежить розуміння місця людини у світобудові.

Слід зазначити, що усвідомлення небезпеки, мабуть, як інстинкт самозбереження був завжди характерний для діяльності церкви. Протягом усієї своєї історії християнство пристосовувалося до нових умов, тобто модернізація є постійним явищем в історії релігії. В. Танчер зазначає: «Християнство, як і всі інші релігії, доповнювалося, підправлялося, підредаговувалося там, де тільки це було можливо»⁵⁰⁰. Також на модерністські тенденції вказував Ф. Енгельс: «Навіть останній християнин не може повністю емансипуватися від умов нашого часу; час змушує його вносити зміни у християнство»⁵⁰¹.

У таких умовах захисникам релігійної картини світу доводилося шукати способів її реабілітації. Знімає деякі труднощі, які стоять перед теологією, теорія прогресуючого одкровення. Її прихильники пропонують розрізнати незмінний зміст одкровення й історично зумовлене «обрамлення», яке виражається в картині світу. Вічне і непогрішиме істинне Одкровення було дано людям певної історичної епохи у формах та образах, які відповідали рівню їхньої культури і тим поняттям, якими вони мислили. Відповідно, стверджують прихильники цієї теорії, форма, у якій виражене божественне Одкровення, не розрахована на наступне покоління. А якщо такою формою є біблійна картина світу, то кожне прийдешнє покоління має формувати свою, абстрагуючись від прямого смислу біблійних міфів. Загалом основним полем розмежування щодо оцінки ідеї живого в східнохристиянських вченнях є ставлення сучасних

⁴⁹⁹ Оствальд В. Философия природы / В. Оствальд; [под ред. Э.Л. Радлова; пер. с нем. О.А. Давыдовой]. — СПб. : Типогр. акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1903. — С. 224.

⁵⁰⁰ Танчер В.К. Наука опровергает религиозные догматы / В.К. Танчер. — К. : Наук. думка, 1970. — С. 22.

⁵⁰¹ Там само.

богословів до еволюційної теорії: деякі з них категорично заперечують еволюційний шлях розвитку; натомість інші вважають, що теорія еволюції засвідчує біблійну картину світо- та життєтворення, яка знайшла певну конкретизацію в працях вчителів та отців церкви, підтвердженням чому є наукові факти. Спробуємо відстежити ці напрями православної думки в концепціях її adeptів.

У теологічній думці найчастіше наводяться такі аргументи на захист релігійної моделі виникнення живого.

1. Біохімікам досі не вдалося синтезувати живу клітину з неживої матерії (В. Обухов, В. Неделько, А. Хунджуа). 2. Сучасні геологічні розкопки не дають ланцюгів проміжних ланок, перехідних форм, у тому числі й людини (В. Обухов, отець Тимофій, С. Вертьянов, священник М. Барінов). 3. Еволюція, за другим законом термодинаміки, передбачає не розвиток «по вертикалі вгору», а руйнацію, розрушення, примушуючи створений порядок Всесвіту до хаосу (В. Обухов, О. Худошин, священник Тимофій). 4. Відсутність у первісному океані необхідних для появи білків і ДНК каталізаторів, руйнування метану й аміаку під дією ультрафіолетового проміння, окислення з'єднань амінокислот (С. Вертьянов, В. Неделько, А. Хунджуа). 5. У різних тварин гомологічні органи розвиваються з різних зародкових клітин і за участю різного генетичного матеріалу (С. Вертьянов, О. Худошин). 6. Мутації завдяки контролю в ядрі клітини завжди рецесивні (священник Тимофій).

Спираючись на наукові факти, і богослови, і православні науковці відкидають теорію гомологічних органів, теорію рудиментів, генетичну сторону еволюції. При цьому вони часто вдаються до паралогізмів та софістичних суджень, порушуючи логіку і відкидаючи об'єктивні закони, однак обстоюючи креаціоністську теорію виникнення живого. На їхню думку, картина світу, якої може дотримуватись сучасний християнин, повинна з одного боку, бути пов'язана з біблійним одкровенням, а з іншого — не визначатися ним детально.

Зазнає трансформації й образ людини. Український релігієзнавець А. Колодний такі зміни пов'язує з тим, що «ідеї Бога й ідеї людини як творіння Божого поступово витісняються із свідомості наших сучасників природничими та суспільними напрямками. Теологи-модерністи в розумінні людини починають відштовхуватись не стільки від біблійних тлумачень, скільки від осмислення

внутрішнього світу людини, активності її мислення, спілкування з собою подібними»⁵⁰².

У різних концепціях православних богословів стверджується, що Бог є початком або творцем всього еволюційного процесу. Отже, весь еволюційний розвиток залежить від Бога, і тому скеровується ним у своєму прогресивному сходженні до мети, якою також є Бог. Таким чином, еволюція має не випадковий, а провіденційний характер свого розгортання, що зовсім не означає пасивності створіння.

Сьогодні питання еволюції живого православні богослови вводять у контекст християнської есхатології та сотеріології. Адже мислителі східної патристики наголошували на тому, що творення і спасіння не можна відривати одне від одного. У свою чергу, В. Курашов влучно зазначив, що без залучення релігійного світогляду та релігійної есхатології екологічний заклик до збереження природи та життя на Землі не може знайти переконливого виправдання у науковому знанні. «Так, якщо тіло людини розпадається у кінцевому підсумку на молекули та атоми чи з них “збирається” унаслідок біосинтезу, то чи може бути виправданим дбання людини про майбутні покоління... оскільки у наш час вони ще не люди та навіть не найпростіші живі клітини, а всього-на-всього бездушні та неживі окремі клітини? З науково-раціоналістичної точки зору, така турбота не може віднайти етичного підґрунтя»⁵⁰³. Саме есхатологія як вчення про кінцеву долю людства і світу та сотеріологія як вчення про умови, шляхи та засоби спасіння надають питанню збереження всього суцього морально-етичного забарвлення. Саме ці науки уможливають етичний ракурс розгляду феномену живого. У середині ХХ ст. Альберт Швейцер назвав ставлення до життя «благоговінням перед життям», за яким не роблять відмінності між життям вищим і нижчим, більш цінним і менш цінним, намагаються піднятися над людською суб'єктивністю та антропоцентризмом у розумінні й оцінці живих істот, ставленні до них. Життя

⁵⁰² Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. — К. : Світ знань, 2000. — С. 279.

⁵⁰³ Курашев В.И. Экология и эсхатология (Судьбы человеческого существования с религиозной и научной точек зрения) / В.И. Курашев // Вопросы философии. — 1995. — № 3. — С. 31.

у світі є об'явленням Божої таємниці. І світ, і людина зобов'язані своїм існуванням причетністю до вищої метафізичної основи буття, яка постає у Богові. У православному розумінні цінність земного буття визначається тим, що воно сприймається не просто як фрагмент життя, взятого із тьми небуття, але як прообраз майбутнього загального воскресіння. Тому земне життя є першою і невимовною цінністю, Божим даром, владу над яким одержує людина.

Досліджуючи питання осмислення живого у філософії православної церкви у зв'язку з сучасним його баченням, необхідно розглянути погляди одного з відомих діячів православної церкви ХХ ст. О. Меня. У своїх релігійних судженнях він орієнтується на отців церкви, зокрема на І. Златоуста. О. Мень визнає теорію еволюції живого всі етапи еволюційного розвитку, але на чолі з Творцем. Автор намагається обґрунтувати теологічне бачення через наукове. Становлення християнства, на думку О. Меня, пов'язано із «проявами людської віри у вищі сили». Для «первісно свідомих людей» цією «вищою силою була природа». У ній вони вбачали існування божественного, у всіх живих істотах та неживих явищах природи (хмарах, зорях, річках). Це призвело до формування культу природи та ідолопоклоніння. З уявлень містиків виникла «ідея Божества», яке перебуває по ту сторону видимого (природного, живого). Першими, кому відкрився напрям і зміст історії живого, були пророки. Циклічний характер буття, ритми природи (схід і захід, зміна пір року) і рух планет — все те, що йде по колу, народжуючись, вмираючи і виникаючи знову, Всесвіт і людина «приречені на вічний колообіг»⁵⁰⁴. Організації та особливості живого відтворюють циклічність земного буття.

Розуміння змісту живого в історичному минулому породило такі напрями: містичний, філософський, природничий, — зазначає О. Мень. З приходом християнства поширилися нові філософські доктрини, однак істину, як і життя, вбачають тільки в єднанні з божественним. У християнських вченнях серед усього живого найдорожчим вважається людина. При розгляді життя людини О. Мень, як і Златоуст, значної уваги надає моральним і етичним якостям людського буття (любов, віра, внутрішній духовний стан).

⁵⁰⁴ Мень О. Син людський; Монастир Монахів Студійського Уставу / О. Мень. — Львів : Свічадо, 1994. — С. 25–26.

Поняття живого вживається не тільки щодо біологічно живих об'єктів, божественних істот, а й до всього, що є «невичерпним, таким, що постійно поповнюється джерелом». А в «істинне життя» «входить тільки набожна людина»⁵⁰⁵. Таким чином, О. Мень намагається синтезувати біологічні та трансцендентні об'єкти, що є підґрунтям для формування цілісного світогляду, де наука засвідчує релігійні догми.

Проте, використовуючи наукові погляди щодо будови та еволюції існуючого живого, О. Мень вважає, що для людини, окрім біологічно зумовлених потреб, для виживання і адаптації необхідна духовність. А тому людина «причетна до божественного», оскільки має не тільки біологічні потреби, але й психічні і «необхідність духовного, творчого, що сприяє її прогресу». У зв'язку з цим і виникла сфера розуму — ноосфера (Вернадський і Тейяр де Шарден), в якій вбачається моральний вибір, глибина самосвідомості, прагнення до нескінченності. Між нематеріальним духом і матеріальним біологічним тілом існує якісна різниця. Оскільки матеріальне не може «створити духовне». Але О. Мень стверджує, що духовне існує після закінчення матеріального, біологічного життя і «повертається у властиву йому сферу», тілесне ж «повертається в колообіг природи»⁵⁰⁶. Таким чином, науковець надає важливого значення духу і вбачає «вищий прояв людського духу» в релігійній творчості, а тому людина і джерело її життя — божественні.

Духовне людини «ототожнюється з її Розумом». Вона створена як Господар над тваринами. Коментуючи Василя Великого, О. Мень стверджує, що «в нашому тілі, в нашій природі вже існує вся природа». Дослідник розглядає цей факт з «наукової точки зору», вбачає його «дійсним», оскільки розвиток людського зародку в онтогенезі схожий на розвиток зародків окремих тварин. Автор визнає розум як дар надприродний і вважає, що інколи теологи, віруючі, «нападаючи на розум», не розуміють, що ворогом є «безумство», а не розум. «Завдяки розуму людина здатна на пізнання як земного (живого), так і божественного»⁵⁰⁷.

⁵⁰⁵ Мень О. Син людський. — С. 123.

⁵⁰⁶ Мень А. Тайна жизни и смерти / А. Мень ; [сост. и лит. обработка А. Андреевой]. — М. : Знание, 1992. — С. 18.

⁵⁰⁷ Там само. — С. 55–57.

Пізнання складних закономірностей, які керують світовою еволюцією, на думку О. Мень, підтверджує існування Творця та його творчої дії, унаслідок якої виникло та розвивається живе. Водночас, зазначає дослідник, наука все ще далека від того, аби розкрити до кінця всі закономірності еволюції. Важливо тут було знайти причини видових варіацій. Їх пояснення зводиться, по-перше, до відкриття Менделем спадковості: «Вона може змінюватися головним чином лише під впливом змін самої спадкової речовини»⁵⁰⁸, по-друге, до теорії мутації Гуго де Фріза або теорії «вибухів». Розвиток пов'язаний із перебудовою в генотипі матеріального носія спадковості. Як результат, стало зрозуміло, чому один вид не «переливається» плавно в інший і чому палеонтологи не знаходять цільних «ліній» зниклих істот, а тільки «точки». Один вид від іншого відділяють мутаційні процеси, які кладуть початок стійкій спадковості новоствореної групи.

По-третє, еволюційні процеси, викликані радіацією і хімічними речовинами, пояснюються механізмами мутацій; вчені, зазначає О. Мень, до цих пір б'ються над питанням про те, яка сила їх викликає. Наводячи думку американського палеонтолога Г. Осборна про те, що дійсні причини еволюції не відомі і навряд чи будуть колись відомі, науковець вказує на «незрозумілість співвідношення доцільних мутацій з випадковими», які «і є одним з основних двигунів розвитку»⁵⁰⁹. Тому які б переконливі гіпотези і ефективні досліді не з'явилися в цій галузі, для релігійного світогляду це буде лише свідченням того, яким складним шляхом здійснювався біосинтез.

Життя має властивість — тенденцію до вдосконалення й ускладнення. Цей процес сходження Дарвін пояснив виключно необхідністю для організмів пристосуватися до навколишнього середовища. Але, далі вказує О. Мень, існує багато тварин, які можуть перетерпіти еволюцію або залишатися незмінними (наприклад, медузи, молюски), поряд з ними інші тварини (черви, риби) безперервно змінюються. Однак дією надприродного з'являється життя і біосфера, утворюючи складні системи.

⁵⁰⁸ Мень А.В. История религии: в поисках Пути, Истины и Жизни: в 7 т. / А.В. Мень. — М.: Слово, 1991. — Т. 1: Истоки религии / предисл. С.С. Аверинцева]. — С. 91.

⁵⁰⁹ Там само. — С. 92.

О. Мень, наслідуючи вчення отців церкви, пояснює наявність у людини духовного начала її можливістю відображати і пізнавати Всесвіт. Людина одухотворена, тому він визначає останню як «тварину, наділену духовним началом»⁵¹⁰. Дух, самосвідомість особистості робить, на його думку, людину людиною, що є визначальним для антропогенезу. Окрім того, духовне начало в людині виявляється первинним елементом, що передує праці, яка є свідомою творчою діяльністю.

Отже, на думку О. Мень, «велична картина світової еволюції, увінчана створенням людини», не тільки не послаблює релігійний погляд на творення, але збагачує його, розкриваючи безкінечну складність становлення живого. Доцільність земного існування людини науковець убаचाє у формуванні світогляду на шляху життя, підготовці останнього до вічності, яка має проявлятися в діяльності на землі.

Таким чином, прагматичні причини оновлення релігії, які висуває теологічна думка, мають глибокий підтекст. Професор П. Саух, досліджуючи релігійне життя в ХХ ст., визначає десять релігійних потрясінь, які, безумовно, змушували долати віджилі традиції. Як наслідок, століття випробувань і потрясінь утвердило ідею самопізнання як сенсу людського життя, яка наклала відбиток і на життєдіяльність православної церкви. «Намагання зрозуміти світ як збалансовану систему взаємопов'язаних конструкцій і гармонію між ними стає важливим завданням сучасної релігії»⁵¹¹. Необхідність розв'язання цього завдання підштовхує до переоцінки цінностей, осучаснення ідеології та тактики релігії.

На початку ХХІ ст. наука, як ніколи раніше, глибоко втручається в природу речей й у людську зокрема. Новітні комп'ютерні та біологічні технології стали основою творення людиною штучних біологічних систем, штучного світу людської життєдіяльності. Водночас глобальні проблеми сучасності визначають проблематичність самого подальшого існування людського роду. Філософського осмислення в цих умовах потребує не лише феномен життя, а й смерті. Принаймні потрібні відповіді про міру дозволеного втручання

⁵¹⁰ Мень А.В. История религии... — С. 97.

⁵¹¹ Саух П.Ю. ХХ століття. Підсумки / П.Ю. Саух. — [2-ге вид., доп. і перероб.]. — К.: МП «Леся», 2009. — С. 86.

людини, науки, технології у світ природи і культури, у свою власну природу.

Сьогодні в православному богословському дискурсі все більше відстежується зміщення акцентів у проблемі осягнення живого — від онтологічного та гносеологічного до аксіологічного та етичного. Християнство орієнтоване на особистісне спасіння, тобто спасіння людської душі та вічне перебування її у раю. А щоб досягти цього, людина повинна дотримуватись певних правил та настанов, що являють суть християнської етики.

Саме етичність і моральність людини, її гуманність у ставленні до всього живого будуть актуальними завжди. Це стосується і сьогодення, коли з розвитком техногенного суспільства людина сама себе знищує. Цінність релігійних засад, зокрема православного віровчення, в тому, що вони обмежують моральну людську свавільність як в соціальній, так і в екологічній сфері. На сьогодні людина генерує безліч інноваційних технологій, створених під впливом науково-технічного прогресу в екології, біології та медицині. Нині основи соціальної концепції включають «проблемні ситуації» етико-правового характеру, які об'єктивно виникають під впливом науково-технічного прогресу, що стосується не тільки біології, а й соціально-гуманітарної проблематики, включаючи біоетику, біополітику, біотеологію тощо. Так, на сьогодні науковці не мають одностайної думки щодо бачення і оцінювання результатів розвитку нових технологій та ідей у медицині й біології в цілому. Дослідження соціальних, екологічних, медичних, соціально-правових проблем, що стосуються не тільки людини, а й будь-яких інших живих істот, включених до екосистеми і які оточують людину, містять низку ключових питань щодо евтаназії, трансплантації, штучного аборту, клонування людини, створення стовбурових клітин з ембріональних тканин, проведення клінічних дослідів, сурогатного материнства тощо.

Тому з огляду на наявність наукових неузгоджень етико-правового характеру стосовно живого в контексті науково-технічного прогресу, ваги набуває повернення до синкретичних основ людського знання, до розуму як мудрості, в якій раціональне і когнітивне пов'язане з практичною філософією.

R. Martych

PHENOMENON OF "LIVING"
IN THE CONTEXT OF MODERN EASTERN
ORTHODOX CHRISTIAN THEOLOGY

Two subsequent tendencies towards the comprehension of living are observed. The first tendency is revealed in sharp increasing and constant extension of the attention of the modern Christian Orthodox to the questions of development of the science about the emergence of living, the estimation of the evolution theory. The second tendency in the understading of living by modern theologists cocerns the estimation of those fields of science. Therefore the ideas of eastern patristics about the wholeness of all living things, about its divine nature is the moral-ethical expert investigation in the branch of knowledge of transplantology, genetic engineering, cloning of animals etc.

Key words: eastern patristic, living, God, man, preservation of life.